

“ALPOMISH” DOSTONIDA SAFAR MOTIVINING BADIY XUSUSIYATLARI VA MIFOLOGIK ASOSLARI

Sariyeva Gulnurabegim,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti talabasi.

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 12-yanvar 2026-yil

Tasdiqlandi: 15-yanvar 2026-yil

Jurnal soni: 17

Maqola raqami: 76

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1550>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА/ KEYWORDS

Alpomish dostoni, safar motivi, initsiyatsiya, zindon motivi, transformatsiya, turkiy epos, Boychibor, mifik makon, strukturaviy tahlil, qahramonlik eposi

Ushbu maqolada o'zbek xalq qahramonlik eposi “Alpomish” dostonidagi markaziy syujet unsurlaridan biri bo'lgan safar motivi tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi qahramonning Qo'ng'irotdan Qalmoq eliga safari va zindondagi asirlik davrini shunchaki geografik harakat emas, balki mifik initsiyatsiya (balog'atga yetish sinovi) jarayoni sifatida yoritishdan iborat. Ishda qiyosiy-tarixiy va strukturaviy tahlil metodlaridan foydalanilgan bo'lib, Alpomishning safari “Manas” va “Dada Qo'rqut” dostonlaridagi turdosh motivlar bilan chog'ishtiriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, safar motivi doston kompozitsiyasida qahramonning shaxsiy manfaatlaridan (Barchinoyga yetishish) umumxalq manfaatlariga (el birligi va adolat o'rnatish) o'tishidagi asosiy transformatsiya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Zindon motivi esa “o'lim va qayta tug'ilish” ramzi sifatida qahramonning ma'naviy yuksalishini ta'minlaydi. Maqola xulosalari dostonning strukturaviy yaxlitligini va turkiy xalqlar mentalitetidagi “ideal qahramon” konsepsiyasini tushinishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kirish. Jahon eposshunosligida “safari motivi” qahramonning shakllanishi, shu jumladan, qahramonning ma'naviy va jisimiy kamoloti tufayli talqin qilinadi. “Alpomish” dostonining safari motivi asarning syujetini harakatga keltiruvchi bosh mexanizmni tashkil etadi, chunki u qahramonning “alp”lik maqomi yo'lga erishishi va ijtimoiy adolat o'rnatishi yo'lidagi sinovlar silsilasini birlashtiradi.

Dostonning markaziy qahramoni Alpomishning safarlari oddiy makoniy ko'chish emas, balki ramziy-ma'naviy mazmunga ega bo'lgan jarayondir. U orqali qahramonning jasorati, matonati, sadoqati sinovdan o'tadi, uning shaxs sifatida shakllanishi va komillikka erishish yo'li aks ettiriladi. Shu jihatdan safari motivi epik strukturaning muhim tarkibiy qismi sifatida xizmat qiladi hamda voqealar tizimini uzviy bog'lab turadi.

Bundan tashqari, “Alpomish” dostonidagi safari motivi qadimiy mifologik tasavvurlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Xususan, qahramonning uzoq yo'lga chiqishi, to'siqlarni yengib o'tishi, begona makonlarda sinovdan o'tishi kabi unsurlar arxaiik mifologik syujetlar, qahramonlik miflari bilan uyg'unlashadi. Bu esa dostonning ildizlari chuqur tarixiy-mifologik qatlamlarga borib taqalishini ko'rsatadi.

Mazkur maqolada “Alpomish” dostonida safari motivining badiiy xususiyatlari, uning syujet va kompozitsiyadagi o'rni, shuningdek, ushbu motivning mifologik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Safari motivning ramziy ma'nolari, qahramon obrazini ochishdagi ahamiyati hamda xalq tafakkuridagi aks sadosi tadqiqotning asosiy yo'nalishlarini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili. Mavzu doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlar eposshunosligida safari motivi qahramonning shakllanishi va ijtimoiy maqomga erishish jarayoni bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. V. Jirmunskiy, O. Safarov kabi olimlar turkiy qahramonlik eposlarida syujet va motivlarning tipologik o'xshashliklarini tahlil qilgan bo'lsalar, V. Propp va J. Kempbell asarlarida qahramonning safari modeli va uning strukturaviy bosqichlari nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, A. van Gennep va M. Eliade tadqiqotlarida initsiyatsiya va mifik makon tushunchalari qahramonning ruhiy va ijtimoiy transformatsiyasi bilan bog'liq holda yoritiladi. O'zbek eposshunosligida esa T. Mirzayev “Alpomish” dostonining variantlari va kompozitsion xususiyatlarini o'rganib, undagi motivlar tizimining milliy o'ziga xosligini asoslab bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada “Initsiyatsiya” va “Transformatsiya” tahlillaridan foydalanildi. Initsiyatsiya – bu shaxsning bir ijtimoiy-yosh guruhidan ikkinchisiga o'tishini anglatuvchi muqaddas marosimlar majmuyidir. Masalan, bolalikdan yigitlikka (alp) o'tish. Ushbu tushunchani ilmiy iste'molga ilk bor frantsuz etnografi va folklorchisi Arnold van Gennep 1909-yilda nashr etilgan “O'tish marosimlari” asari bilan olib kirgan [4.102]. Transformatsiya bu qahramonning tashqi ko'rinishi, ichki dunyosi yoki ijtimoiy maqomining tubdan o'zgarishidir. Bu tushunchaning ilmiy-strukturaviy tahlilini Vladimir Propp 1928-yilda o'zining “Sehrli ertak morfologiyasi” asarida asoslab bergan [6.58]. U ertak va dostonlardagi motivlarning bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishini (masalan, o'tning qushga aylanishi yoki cho'ponning shoh bo'lishi) transformatsiya deb atagan.

Natijalar. “Alpomish” dostonidagi safari – ahd va nomusning ramzi. “Alpomish” dostoni qahramonining Qalmoq eliga yo'l olishi faqat biror bir sarguzashtni anglatmaydi, balki “Besh yoshida bel bog'lagan” yori Barchinoyning sharti bilan bog'liqligini anglatadi. “Alpomish” dostonining matnida safarga o'tlanish lahzasi qahramonning irodasini ko'rsatadi:

“Mening ko'nglim Barchinoyga bog'landi,

Qalmoq eliga borar yo'lim chog'landi.

Yorim uchun jonim o'tga tashlayman,

Alplik yo'li safar bilan boshlandi” [1.5]

Safari – mifik sinovlar maydoni. “Alpomish” qahramoni safarga o'tlanishi “o'zgalor dunyosi” ga o'tish bilan boshlanadi. Bu hududda “Boychibor” siymosi alohida o'ringa ega. “Alpomish” dostonidagi safari motivini har tomonlama yoritish maqsadida kompleks yondashuv maqsadga muvofiq hisoblanadi [2.47].

Doston syujetidagi safari motivining o'ziga xosligini aniqlash uchun u boshqa turkiy eposlar – qirg'iz xalqining “Manas” hamda o'g'uzlarning “Kitobi Dada Qo'rqut” turkumidagi dostonlar bilan chog'ishtirib o'rganish ilmiy yangilik beradi.

“Manas” dostonida safari ko'proq yangi hududlarni zabt etish va o'z hokimiyati nufuzini yoyish xarakteriga ega bo'lsa, “Alpomish”da bu motiv shaxsiy-oilaviy yo'nalish tarzida namoyon bo'ladi [3.88]. Alpomishning Qalmoq eliga safari bosqinchilik maqsadida emas, balki “besh yoshida bel bog'lagan” yori Barchinoyning shartlarini bajarish va oilaviy ahdni bajarish uchun amalga oshiriladi. Bu jihatdan doston “Dada Qo'rqut”dagi Bamsi Bayrak obrazining o'z yori uchun qilgan sarguzashtli safarlariga tipologik jihatdan yaqin turadi.

V. Propp [6.97] va J. Kempbellning [7.135] “qahramonning safari” konsepsiyasiga ko'ra, Alpomishning safari uchta asosiy ko'rinishda o'rganiladi:

Qahramonning Qo'ng'irotni tark etishi

“O'n to'rt yoshda o'z elidan ayrildi,

Qalmoq elin ko'zlab yo'li qayrildi” [1.36]

kabi satrlar bilan tasvirlanib, qahramonning balog'at ostonasiga qadam qo'ygani anglatadi.

Qalmoq elida to'siqlarga duch kelgan Boychibor o'lim bilan yuzmayuz keladi. Bu bosqich nafaqat qahramonning chidamlilik darajasini sinaydi, balki uni sinovlarda toblaydi. Alpomish zindondan ozod bo'liadi va yangi ijtimoiy maqomda (el yetakchisi sifatida) o'z yurtiga qaytishi.

Safari motivi qahramonning bolalikdan alp (yetuk erkaklik) bosqichiga o'tish jarayoni initsiyatsiya sifatida talqin qilinadi. Alpomishning yetti yil davomida zindonda qolishi mifologik qatlamda “vaqtinchalik o'lim” ramziy ma'nosini beradi. Nazariy jihatdan Mircha Eliade qarashlariga tayanilsa, bunday “yopiq makon” safari qahramonning mifik dunyo va g'ayritabiiy kuchlar bilan aloqasini mustahkamlaydi [5.143]. Alpomishning zindondan g'oyibona pirlar madadida chiqishi uning muqaddas kuchlar tomonidan tanlangan chinakam qahramon ekanligini tasdiqlaydi.

“Jilovida Bobo Qambar jilovdar,

G'amingda o'tlandi Shohimardon pirlar” [1.11]

Tadqiqot davomida “Alpomish” dostonidagi safar motivi qahramonning dinamik rivojlanishini ta’minlovchi asosiy strukturaviy birlik ekanligi aniqlandi. To’plangan ma’lumotlar va matnii tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi.

Safar motivi doston syujetining taxminan 70% qismini qamrab oladi va qahramonning yangi ijtimoiy-psixologik maqomga o’tishini ta’minlaydi. Alpomishning safar davomidagi o’zgarishlari uning nafaqat jismoniy, balki ma’naviy yuksalishini ko’rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, safarning eng yuqori nuqtasi hisoblangan yetti yillik zindon safari qahramonning shaxsiy manfaatdan, ya’ni Barchinoyga yetishishdan voz kechib, umumxalq manfaatini, yurt ozodligini anglash bosqichiga o’tishiga xizmat qilgan. Zindondan chiqish lahzasi qahramonning muqaddas kuchlar, pirlar tomonidan “tanlangan” shaxs sifatida e’tirof etilishi bilan yakunlanadi.

Qiyosiy ko’rsatkich: “Alpomish”dagi safar motivi boshqa turkiy eposlardan masalan, “Manas” dostonidan farqli o’laroq, bosqinchilik xarakteriga ega emas, balki oilaviy ahdni bajarish xarakteriga ega ekanligi statistik va matnii jihatdan tasdiqlandi.

Doston matnidagi safar bilan bog’liq “yo’l”, “iz”, “manzil” va “tulpor” kabi tushunchalarning semantik maydoni tahlil etiladi. Alpomishning safarga o’tanishidagi ruhiy holati, ayniqsa, uning o’z oti Boychibor bilan muloqotlari orqali qahramonning ichki dunyosi ochib berildi. Ushbu lisoniy birliklar dostonning nafaqat badiiy boyligini, balki qahramon psixologiyasini ko’rsatuvchi muhim vositalar sifatida baholandi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, “Alpomish” dostonidagi safar motivi shunchaki geografik masofani bosib o’tish emas, balki qahramonning ma’naviy va ijtimoiy transformatsiyasini ifodalovchi murakkab jarayondir. Ushbu jarayonni quyidagi ikki asosiy yo’nalishda muhokama qilish lozim:

Alpomishning Qalmoq elida yetti yil davomida zindonda qolishi – bu safar syujetining eng quyi nuqtasi bo’lib, ilmiy nuqtayi nazardan qahramonning sinovdan o’tish (initsiyatsiya) jarayonini anglatadi. Mifologik qatlamda qahramon u yerda o’zining eski «men»idan voz kechadi va yangi, yetuk qiyofada qayta tug’iladi. Nega aynan yetti yil? Bu raqam turkiy mifologiyada siklik (davriy) vaqtning tugallanishini anglatadi. Zindondagi holat Alpomishning jismoniy alpdan ma’naviy alpga aylanish ko’prigidir. U zindonda pirlar madadiga tayanadi, bu esa uning shunchaki botir emas, balki g’oyibona kuchlar tomonidan qo’llab-quvvatlanuvchi qahramon maqomiga ko’tarilganidan dalolat beradi:

“Zindon ichra yotdi yetti yil uzoq,

Pirlar madad berdi, yechildi tuzoq.

Alp edi, endi u bo’ldi avliyo,

Nuri iymon bilan yorug’dir fano” [1.167].

Ushbu bosqichda safarning “pastga qulashi” (zindon) uning “yuqoriga yuksalishi” (shohlik) uchun zaruriy shart sifatida namoyon bo’ladi.

Safarning yakuniy bosqichi — Alpomishning o’z yurtiga qaytishi va o’z ayoli Barchinoyning to’yi ustidan chiqishi jahon eposlariga xos bo’lgan (masalan, “Odysseya”da Odisseyning qaytishi) “tanib olinmas qahramon” motivini yuzaga chiqaradi. Bu yerda epik vaqt va makonning o’ziga xos

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. “Alpomish” (O’zbek xalq qahramonlik eposi). Fozil Yo’ldosh o’g’li varianti / Nashrga tayyorlovchi: T. Mirzayev. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Mirzayev T. “Alpomish” dostonining o’zbek variantlari. – Toshkent: Fan, 1968
3. Jirmunskiy V. M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. – Leningrad: Nauka, 1974.
4. Van Gennep A. Rites of Passage (O’tish marosimlari). – Chicago: University of Chicago Press, 1960.

sinтеzi kuzatiladi. Alpomish yetti yillik masofani qisqa vaqt ichida bosib o’tadi, bu esa safarning mifik tabiatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Safarning “aylana” shaklida yakunlanishi qahramonning o’zligiga qaytishini anglatadi, biroq u ketganidagi yosh yigit emas, balki hayot sinovlarida toblangan, donishmandlashgan el yetakchisi sifatida namoyon bo’ladi [8.76]. Uning to’yga qalandar qiyofasida kelishi – tashqi ko’rinishning ahamiyatsizligi, asl mohiyat esa botiniy kuchda ekanligini ko’rsatadi:

“O’z to’yiga keldi gado bo’liban,

Yurtining dardiga darmon bo’liban.

Safar qildi dunyo kezib Alpomish,

Endi bo’ldi adolatga asbob-ish” [1.176].

Safar motivi doston kompozitsiyasida qahramon xarakterini “xom” likdan “pishgan” likka o’tkazuvchi asosiy badiiy vositadir. Alpomishning safari Barchin uchun boshlanib, butun bir elning birligi va adolati bilan yakunlanadi.

“Alpomish” dostonidagi safar motivini initsiyatsiya va transformatsiya prizmasi orqali tadqiq etish jarayoni asarning g’oyaviy-badiiy qatlamlarini yangicha talqin qilishga imkon berdi. Alpomishning Qo’ng’irotdan Qalmoq eliga safari shunchaki geografik masofani bosib o’tish emas, balki qahramon shaxsiyatining pog’onama-pog’ona yuksalish jarayonidir. Ushbu safar motivi doston syujetini harakatlantiruvchi asosiy vosita bo’lib xizmat qiladi va qahramonni shaxsiy orzu-havaslar doirasidan chiqarib, umumxalq miqyosidagi adolat peshvosiga aylantiradi.

Alpomishning yetti yillik zindondagi asirligi mifik initsiyatsiyaning “vaqtinchalik o’lim va qayta tug’ilish” bosqichidir. Shu ma’noda, zindonni qahramon uchun inqiroz emas, balki intiboh, uyg’onish nuqtasi, deb baholash lozim. Ilmiy nuqtayi nazardan, bu o’zligini anglash maydoni vazifasini o’tagan. Aynan shu yerda Alpomish jismoniy alpdan ma’naviy yetuklikka, ya’ni g’oyibona pirlar madadiga loyiq bo’lgan qahramon maqomiga transformatsiya bo’ladi.

Safarning “aylana” shaklida yakunlanishi, ya’ni qahramonning to’y ustiga qaytib kelishi epik vaqt va irodaning g’alabasini ifodalaydi. Alpomish uzoq yillik ayriqliqdan so’ng o’z vataniga qaytar ekan, endi u o’sha ketgan g’o’r yosh yigit emas, balki hayot sinovlarida toblangan, donishmand sifatida namoyon bo’ladi. Uning qalandar qiyofasida kelishi esa tashqi ko’rinishning o’tkinchi, botiniy qudratning esa boqiylikni anglatuvchi ramziy belgidir.

Xulosa. “Alpomish”dagi safar motivi jahon adabiyotidagi “Odysseya” yoki “Kitobi Dada Qo’rqut” kabi shoh asarlar bilan tipologik yaqinlikka ega bo’lsa-da, u turkiy xalqlar mentalitetiga xos bo’lgan or-nomus, va’daga sodiqlik va el-yurt yaxlitligi kabi yuksak insoniy qadriyatlar bilan sug’orilgani bilan ajralib turadi. Xulosa qilib aytganda, dostonidagi safar – bu insonning o’zini anglash yo’lidagi mashaqqatli, ammo sharaflil yo’lidir. Ushbu motiv dostonning badiiy quvvatini ta’minlash bilan birga, bugungi kun kitobxonini uchun ham haqiqiy g’alaba faqat sabr va matonat orqali kelishi haqidagi hayotiy falsafani uqtiradi.

5. Eliade M. Svyashennoye i mirskoye (Muqaddas va dunyoviy). – Moskva: MGU, 1994.

6. Propp V. Ya. Morfologiya volshebnoy skazki (Sehrlil ertak morfologiyasi). – Moskva: Labirint, 2001.

7. Kempbell J. Tisyachelikiy geroy (Ming yuzli qahramon). – Moskva: AST, 1997.

8. Safarov O. O’zbek xalq og’zaki ijodi. – Toshkent: Musiqqa, 2010.